

AZERBAJYCAN DİYALEKTOLOJİSİNİN TARİHİ ÜZERİNE

Zemine Ziyayeva*

ÖZET

Makalede Azerbaycan diyalektolojisinin genel görünümü ele alınmaya çalışılmıştır. Önce bu alanda yapılmış olan ilk çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Sonra Azerbaycan diyalektolojisi üzerine yapılmış olan çalışmalar kategorileştirilmiştir. Azerbaycan diyalektolojisi üzerine sistemli çalışmalar 1920'li yıllardan sonra başlamıştır. Bu çalışmalar üç alanda genişlemiştir: ağızların monografik tetkiki, ağızlar sözlüğünün hazırlanması ve diyalektolojik atlasın tertibi. Makale kapsamında da bu alanda yapılmış olan sözü edilen türler konusunda genel bilgiler verilmiştir. Ayrıca, son yıllarda gelişmekte olan tarihî diyalektoloji çalışmalarından da bahsedilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan diyalektolojisi, Azerbaycan ağızlarının monografik tetkiki, diyalektolojik sözlük, diyalektolojik atlas, tarihî diyalektoloji.

ABSTRACT

It was tried to describe general view of Azerbaijan dialectology in this article. Beforhand there was given information about first researches in this field. Then all the researches concerning Azerbaijan dialectology was categorized. Systematic researches concerning Azerbaijan dialectology started in 1920s. These reseaches was widened in three spheres: monographic research of dialects, preparation of dictionary of dialects, compiling of dialectological atlas. In the context of this article was given informtion about types which was researched. Beside there was touched upon historical dieloctology which is developing recently.

Keywords: Azerbaijan dialectology, monographic research of Azerbaijan dialects, dialectological dictionary, dialectological atlas, historical dialectology.

Azerbaycan Türkçesinin bilimsel metotla tetkiki tarihi eski olsa da, bu dilin sistemli bir şekilde öğrenilme tarihi XIX. yüzyıldan başlamıştır. 1930'lu yıllara kadar Rus dilbiliminde bu Türkçeden Oğuz, Türk, Türk-Tatar, Tatar,

* Dr. Zemine Ziyayeva, Qafqaz Üniversitesi, Bakü, ziyayevaz@hotmail.com

Azerbaycan dili adlarıyla bahsedilmiştir. Azerbaycan Türkçesinin Kafkasya'da hâkim bir konuşma dili olduğu tarihî kaynaklardan, seyahatnamelerden öğrenilmiştir. Rusların Kafkasya'ya gelme ve yerleşme tarihinden itibaren Azerbaycan Türkçesinin gramer yapısını inceleyen kitaplar, küçük sözlükler yayınlanmaya başlanmıştır.¹ Bu eserlerin ortaya çıkmasının temel nedeni Kafkasya'da hâkim konuşma dili olan Türkçenin Ruslar tarafından anlaşılmasını sağlamaktır.

Mahmut Kaşgarlı'nın "Divan-ü Lügat it Türk" adlı eserinde Azerbaycan Türkçesinin de dâhil olduğu Oğuz dillerinin fonetik, gramatik ve kelime bilgisi hakkında epey bilgi yer almıştır. Hinduşah Nahçıvani'nin "Es-Sihahul-Ecemiyye"(XIII. yy), Seyid Cemaleddin ibn Mühenna'nın "Hilyetül-insan ve Helbetül-Lisan" (XIV. yy) eserlerinde Azerbaycan Türkçesinin ve genel Oğuz yazı dilinin o yüzyıllardaki dilsel özellikleriyle karşılaşmak mümkündür. Tabii, adları sıralanan kaynaklar Azerbaycan Türkçesinin tarihî diyalektolojisi için malzeme olabilir. Belirtildiği gibi, Azerbaycan Türkçesinin çağdaş metotlar temelinde araştırılması XIX. yüzyılda başlamış ve bu Prof. Mirze A. Kazım Bey'in faaliyetiyle ilgilidir. 1830'lu yıllarda Prof. Mirze A. Kazım Bey "Türk-Tatar Dilinin Grammatikası" (Sank-Petersburg, 1839, Rusça) adlı kitabıyla Azerbaycan Türkçesinin gramerini yazmıştır. Bu kitap 1846 yılında "Türk-Tatar Dilinin Umumi Grammatikası" adıyla tekrar yayınlanmıştır. Kitap, o dönemde Demidov ödülünü almıştır. Aynı zamanda Mirze Kazım Bey'in tercümesiyle Almancaya tercüme edilerek yayınlanmıştır.² Kazan Üniversitesinde çalışırken yazdığı bu kitap sadece Rusya'da değil, Avrupa'da da birçok yükseköğretim okullarında kaynak kitap olarak kullanılmıştır. Mirza Kazım Bey'in kişiliği ve ilmî hayatıyla ilgili Azerbaycan dilciliğinde epey kaynak kitap mevcuttur.³

1846 yılındaki neşrinde kitabın adıyla ilgili yazarın görüşü şöyledir: "İlaveler tüm Türk dilleri kaidelerine aittir. Herhangi bir kaideyi unuttuğu-

¹ Tsilosani, *Noviye Razgovory na Rassiyskom, Fransuzkom, Turetskom i Tatarskom Yazıkax s Russkim Proiznoşeniyem Dvux Posiednix*, Tiflis 1856, s.VII + 607; *Praktičeskoye Rukovodstvo Turetsko- Tatarskogo Aderbadjanskogo Nareçiya*, Moskva 1857, s.VII 278; *Sravnitelny Slovar Turetsko- Tatarskix Nareçiy*, Spb. 1868- 1871

² Abdullayev, *Azerbaycan Dili Meseleleri*, s.69; Babayev, *Azerbaycan Dilciliyinin Tarihi*, s.91

³ A.K., Rzaev, *Mirza Kazım-bek*, Bakı 1965; Aliev,Y, *Prof. M.Kazimbek*, Bakı 1940; G. Guseynov, *İz İstorii Obşestvennoy i Filosofskoy Mıslı v Azerbaydjan XIX v.*, B.1958; M. Abdullayev, M., *Kazimbek Uçeniy Mıslitel*, Mahaçkale, 1963; O. Boratınskaya, *A.K. Kazimbek PA*, 1883, kn.3, s. 545-546; F.S., *Gasımzade, 19. yy Azerbaycan Edebiyatı*, Bakı,1956; A. S. Abdullayev, *Azerbaycan Dilinin Tedrisi Tarihinden*, B. 1966, s.69-71; A.M. Babayev, *Dilçiliye Giriş*, B.1992, s. 131-134; E.E. Recebov, *Dilçilik Tarihi*, B. 1988

mu düşünmüyorum. Bundan dolayı bu kitabı “Türk-Tatar Dillerinin Umumi Grammatikası” adlandırmayı uygun gördüm.”

Eser, Avrupa ve Rus gramer geleneği esasında yazılmış karşılaştırmalı bir kitaptır. Üç bölümden ve bir ilave giriş kısmından ibarettir. Kitabın birinci bölümü “Alfabe” adını taşımaktadır. Yazar “Seslerin telaffuzu” bölümünde her harfin ait olduğu sesin önce Rus, sonra birkaç Türk dilinde telaffuz şeklini göstermiştir. Eserin “Fonetika” kısmı harfler ve sesler hakkında geniş karşılaştırmalı bilgiler içermektedir. İkinci bölüm morfolojik bilgilerle ilgilidir. Burada isim, sıfat, sayı, zamir, fiil ve zarf hakkında bilgiler verilmiştir. Türklerin de Farslar gibi durum eklerini göstermek için özel adlandırmaları olmadığını, bunun için yedi hal ekinin Arapça karşılıklarını kullandıklarını göstermiştir.

Şahıs zamirlerden bahsederken Doğu gramer geleneğinin, özellikle Fars gramerciliğinin zıddı olarak birinci tekil şahısla başlamıştır:

Tekil	Çoğul
<i>men/ben</i>	<i>biz-bizler</i>
<i>sen</i>	<i>siz-sizler</i>
<i>o</i>	<i>onlar</i>

Eserde diyalekt özelliklerine rastlamak mümkündür. Fiilin haber kipini anlatırken Azerbaycan ve Türk dillerine ait malzemeleri kullanarak *olmak* fiilinin teklik şimdiki zamanını şöyle göstermiştir: *uluram ve uladam; ulasan; ulur veya uladi*. Bu özellik yazarın Derbentli olduğunu ve kuzeydoğu ağızlarının diyalekt özelliklerini yansıttığının göstergesidir.

M.Şiraliyev bu kullanımın yazı dili için bir norm olmadığını, diyalektlerde korunmuş Kıpçak özelliği olduğunu göstererek şöyle açıklama yapmıştır: “Şimdiki zamanı ifade etmek için ağızlarımızda birçok ek kullanılmaktadır ki, bunlara edebî dilde rastlanmamaktadır. Ağızlarda kullanılan şimdiki zaman eklerinin bir kısmı Kıpçak tipli Türk dillerine, bir kısmı ise Oğuz tipli Türk dillerine özgü eklerdir. Kıpçak tipli şimdiki zaman eki *-a -dı, -i -di, -o -du, -ö -dü* kadar geniş yayılmamıştır. Bu ek Guba diyalektinde, dağınık halde Bakü, Mereze ve Ali Bayramlı (Şirvan) reyonlarının bazı köy ağızlarında kullanılmaktadır.”⁴

Aynı zamanda fiilin istek kipine ait örnekler verirken de (sevmek-sevememek, bahmağ-bahamamağ, ohumağ-ohuyamamağ) halk diline esas-

⁴ Babayev, a.g.e.,1996, s. 91-99

lanmıştır.⁵ (Günümüz Türkiye Türkçesinde istek kipi -a/-e ekiyle yapılmaktadır.)

Sovyet yönetiminde ağızlar üzerine yapılan çalışmalar Azerbaycan'ı Tetkik Eden ve Öğrenen Cemiyet tarafından yöneltile de dönem çalışmalarını Kırmılı Türkolog Bekir Çobanzade'nin adıyla bağlamak daha ilmî olurdu. Onun 1927 yılında yayınlanan "Türk-Tatar Diyalektolojisi" adlı kitabı bu alanda yapılacak işlerin sınırını belirleyerek prensiplerini ortaya koymaktaydı. O, bu eserde ilk defa Türk diyalektlerini karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Yazar aşağıdaki problemleri açıklamıştır:

1. Başlangıç
2. Diyalekt ve diyalektoloji
3. Türk diyalektolojisi tarihi
4. Türk-Tatar ağızlarının karşılıklı ilişkisi
5. Türk-Tatar diyalektolojisine ait başlıca eserler
6. Başlıca Türk-Tatar ağızları
7. Başlıca Türk-Tatar Lehçelerinden Örnekler (Burada Anadolu, Yakut, Kırım, Tatar, Azerbaycan vs. dillerin halk ağızlarına ait malzemeler verilmiştir.⁶

Daha yeni öğrenilmeye başlayan Azerbaycan ağızları bu dersin verilmesinde bazı zorlukların ortaya çıkmasının sebeplerinden biriydi. Araştırmacı üniversitelerdeki diyalektoloji öğretimiyle ilgili şu açıklamaları yapmıştı: "Azerbaycan Şarkşinaslık (Doğubilim) fakültesinde iki saatlik bir seminerden ibaret olan Türk-Tatar diyalektolojisi kursu (dersi) canlı metinler ve çoğu zaman çeşitli ağızlarda konuşan öğrencilerin kendi ağızlarından topladıkları malzemeler üzerinde yapılan gramatik ve mümkün olduğu kadar karşılaştırmalı tahlil üzerine kurulmuştur."⁷

Çobanzade'nin Azerbaycan diyalektolojisi üzerine yaptığı diğer bir çalışma ise "Lügat ve Onun Teşkili" adlı makaledir. O, 1928 yılından itibaren ağızlar sözlüğünün hazırlanması için bölgelere gönderilen gurupları yönlendirmiş ve bu konudaki teorik bilgilerini "Lügat ve Onun Teşkili" adlı makalesinde açıklamıştır: Çobanzade'ye göre iyi bir derleyici bu kriterleri önemsemelidir:

1. Derleyici duyduğu kelimeleri doğru ve tümüyle yazabilmeli.

⁵ Şiraliyev, a.g.e.,1968, s.220

⁶ Çobanzade, *Türk-Tatar Diyalektolojisi*, Bakı, 1927.

⁷ Çobanzade, a.g.e., s. 4.

2. Bu kelimelerin ifade ettikleri nesneyi veya hadiseyi görmeli, tasvir edebilmeli, bazen resmini de çekmeli.

3. Her bölgenin tüm zanaatkârlarının, tüm halkının tek konuşma dili, tek çeşit telaffuzu olmadığını unutmamak gerektiği, zanaat alanlarını, tüm halkın çeşitli seviyelerinin söyleyiş şeklini ve diğer dil özelliklerini göstermeye çalışmalı.

4. Derleyici, kaynak kişinin etnik kökenini, öğrenim düzeyini, mesleğini, yaşını ve yaşantısıyla ilgili diğer bilgileri uygun yöntemle mutlaka öğrenmeli ve kaydetmelidir.

5. Derleme yaptığı reyonun tarihini, iktisadî ve sosyal hayatını, coğrafi muhitini de iyi bilmelidir.

6. Derleyici her gün yaptığı çalışmayı not defterine kaydetmelidir.⁸

Bu maddeler günümüzde de bilimselliğini korumakta ve her biri diyalektoloji çalışmalarında bugün de uygulanmaktadır.

Sonraki yıllarda "Azerbaycan'ı Tetkik Eden ve Öğrenen Cemiyet" in terkinde Azerbaycan Bilimler Akademisinin şubesi oluşturuldu. 1945 yılında ise Bilimler Akademisi ve onun içinde Dil Enstitüsü yaratıldı. 1951 yılında Dil Enstitüsü Edebiyat Enstitüsüyle birleştirildi. Eylül 1969 yılından itibaren ise Nesimi Dilcilik Enstitüsü adıyla faaliyetini sürdürmüştür. Dilcilik Enstitüsünün bir şubesi de Diyalektoloji şubesidir. Günümüze kadarki birçok diyalektolojik çalışma bu kurum tarafından yürütülmüştür.

Azerbaycan'ı Tetkik Eden ve Öğrenen Cemiyet Rus dilcilerinin başkanlığında Azerbaycanlı genç araştırmacıları ülkenin çeşitli bölgelerine ağız araştırması için göndermişler.⁹ Bu işi yürütmek ve yönlendirmekle görevli H. Aşmarin 1923 ve 1926 yıllarında Nuha (Şeki) şehrinde olmuş, burada derleme yapmış ve bu şehir üzerine diyalektolojik bilgiler içeren kitabını yayınlamıştır.¹⁰ Kitapta Nuha şehrinin konuşma özellikleri araştırılmış, Nuha ağız fonetik ve morfolojik açıdan incelenmiştir. Araştırmacı 1955- 1956 yıllarında tekrar bu konuya dönmüş, Nuha şehrinin 21 köyünden malzeme toplayarak doktora tezini yazmıştır.¹¹ H. Aşmarin 1926 yılında Bakü'den gittikten sonra tüm bu işler terminoloji masası başkanı B. Çobanzade tarafından yürütülmüştür.

⁸ Çobanzade, "Lügat ve onun teşkili", *Azerbaycanı Öğrenme Yolu*, 1928 N:1, s.19-20

⁹ Abdullayev, a.g.e.,1992,70

¹⁰ N. İ. Aşmarin, *Obşii Obzor Narodnih Tyurkskih Govorov gor. Nuhi*, Bakü 1926.

¹¹ M. İslamov, *Azerbaycan Dilinin Nuha Diyalekti*, Bakı, 1968, s. 3.

Dil Enstitüsü'nün yaratılmasıyla 1940'lı yıllardan itibaren Azerbaycan ağızlarının araştırılması üç yönde gelişmiştir: 1. Diyalekt gruplarının monografik tetkiki; 2. Dil atlasının hazırlanması ve yayınlanması; 3. Ağızlar sözlüğün hazırlanması ve yayınlanması.

Diyalektlerin Araştırılması Tarihi

I. Diyalekt Gruplarının Monografik Tetkiki

1940'lı yıllardan sonra Dilcilik Enstitüsünün Diyalektoloji Şubesinin başkanlığına M. Şiraliyev getirilmiştir. O, Azerbaycan ağızlarının tetkiki yönünü yaptığı çalışmalarla değiştirmiştir. M. Şiraliyev'in yaptığı çalışmalar eski Sovyetler Birliği'ndeki Türk halklarının dilleriyle Azerbaycan dilinin mukayeseli-tarihî metotla araştırılması alanında bir ilk niteliği taşımaktadır. O, 1957 yılında Ankara'da düzenlenen VIII. Türk Dil Kurultayında sunduğu bildiriye Azerbaycan ve Türk dili (Türkiye Türkçesi) ağızlarının (fonetik malzemeler esasında) mukayeseli araştırmasını yapmıştır.¹² Şiraliyev bu bildirisinde, Azerbaycan ağızlarının tetkiki tarihinin o yıla kadarki durumunu da ana hatlarıyla açıklamıştır.

1930'lu yıllardan itibaren Azerbaycan ağızları Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Azerbaycan Dil Enstitüsünün bölgelere gönderdiği gruplar tarafından araştırılmaya başlanmıştır. 1933 yılında Şemahı, 1934 yılında Guba, 1935 yılında Zakatala, Gah, Ayrım ağızları araştırılmıştır. 1945 yılında Azerbaycan Bilimler Akademisi Dil Enstitüsünün diyalektoloji şubesinin uzmanları ikinci kez Zakatala, Gah ağızlarını araştırmıştır. Aynı şubenin uzmanları 1946 yılından 1950 yılına kadar Muğan grubu ağızlarını, 1951 yılından 1955 kadar Nahçıvan grubu ağızlarını derlemiş ve incelemişlerdir. 1940 yılından sonra ağızları öğrenme işine Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Eğitim Enstitüsü (şimdiki adı: Azerbaycan Pedagoji Üniversitesi) de katılmışlardır. Bu üniversiteler tarafından Şamahı, Guba, İsmayılı, Ağsu, Göyçay, Ağdaş, Gebele ve Oğuz ağızları öğrenilmiştir.

1945–1970 yılları Azerbaycan ağızlarının monografik tetkikinin en verimli yıllarıdır. Bu yıllarda Karabağ ağızı (P. Ağayev), Gebele ağızı (A. Hüseyinov), Abşeron yarımadasının batı ağızları (A. Veliyev), Tovuz ağızı (İ. Ceferov), Salyan ağızı (K. Veliyev), Cebrayıl ağızı (T. Hacıyev), Ordubat ağızı (T. Hamzayev), İsmayılı ağızı (İ. Hacıyev), Gedebe ağızı (B. Sadıgov), Guba ağızı (R. Rüstemov) tetkik edilmiş, doktora tezleri yazılmıştır.¹³ Aynı zamanda

¹² M. Şiraliyev, a.g.e.1957

¹³ R. Rustamov, *Kuba Diyalekti*, Bakü 1961; V. T. Djanikidze, *Dmaniskiy Govor Kazahskogo Dialekta Azerbaydjanskogo Yazıka*, Bakü 1965; M. İslamov, *Azerbaycan Dilinin Nuha*

dört monografik eser yayınlanmıştır.¹⁴ Bu eserler, sadece bir ağız değil, geniş bir alanda konuşulan ağızlar grubunu inceledikleri için Azerbaycan diyalektolojisinin en önemli kitaplarıdır. Ağızların tek tek araştırılması uzmanlara geniş bir tecrübe sağlamış ve 1956 yılında Azerbaycan dili diyalekt ve şivelerinin monografik tetkikine ait program hazırlanmıştır.¹⁵ Bu da diyalektolojik atlasın hazırlanma sürecini kolaylaştırmıştır.

Dil atlasının hazırlanması ve yayınlanması

Ağızların monografik tetkiki dil atlasının hazırlanması için zemin oluşturmuştur. Bu çalışma 1950'li yılların sonlarında Azerbaycan Bilimler Akademisi Dilcilik Enstitüsü diyalektologları tarafından yürütülmüştür. Yoğun bir çalışma ve disiplin gerektiren çalışmaya başlamadan önce M. Şiraliyev ve R. Rüstemov 1958 yılında Azerbaycan Türkçesinin dil atlasının hazırlanması için toplanılmış malzemelerin programını hazırlamış ve yayınlamışlar.¹⁶

Önce Azerbaycan dilinin doğu grubu ağızlarının atlası hazırlanmıştır. M.İ. İslamov, T.B. Hamzayev ve R.E. Kerimov tarafından hazırlanan ve 50

Diyalekti, Bakü 1968; A. Veliyeva, *Azerbaycan Diyalektolojisine ait Materiallar*, Bakü 1960; İ. Hacıyev, *İsmayılı Payonu Şiveleri*, Bakü 1948 (yazma); B. İbrahimov, *Mereze Rayonu Şiveleri*, Bakü 1949 (yazma); A. Veliyev, *Abşeron yarımadasının Garp Rayonu Şiveleri*, Bakü 1952 (yazma); K. Ramazanov, *Azerbaycan Dilinin Salyan Diyalekti*, Bakü 1956 (yazma), P. A. Ağayev, *Azerbaycan Dilinin Karabağ Diyalekti (Ağdam rayonu şiveleri)*, Moskva 1952 (yazma); H. G. Caferov, *Tovus rayonu Şiveleri*, Moskva 1954 (yazma); Z. M. Veliyev, *Ermenistan SSR'nin Basarkeçer rayonu Azerbaycan Şiveleri*, Yerevan 1955 (yazma); İ. M. Memmedov, *Azerbaycan Dilinin Garyakin Şiveleri*, Moskva 1958 (yazma); A. Hüseyinov, *Vartaşen (Oğuz) rayonu Şiveleri*, Moskva 1952 (yazma); T. Hamzayev, *Ordubad rayonu Şiveleri*, Bakü 1959 (yazma); E. Ceferli, *Azerbaycan Dilinin Gazah Diyalekti*, Bakü 1961 (yazma); T. Hacıyev, *Azerbaycan Dilinin Cebrayl Şivesi*, Bakü 1962 (yazma); B. Sadıgov, *Azerbaycan Dilinin Gedebe Rayonu Şiveleri*, Bakü 1964 (yazma); S. M. Behbudov, *Azerbaycan Dilinin Zengilan Şivesi*, Bakü 1966 (yazma); S. M. Mollazade, *Azerbaycan Dilinin Kah rayonu Şiveleri*, Bakü 1966 (yazma), G. E. Bağirov, *Ermenistan SSR Sisyan rayonu Azerbaycan Şiveleri*, Bakü 1966 (yazma); B. B. Ahmetov, *Mingeçevir etrafı Şiveleri*, Bakü 1967 (yazma); M. M. Caferzade, *Azerbaycan Dilinin İmişli rayonu Şiveleri*, Bakü 1969 (yazma); G. Paşayev, *Kerkük Diyalektinin Fonetikası*, Bakü 1969; A. B. Mecidova, *Azerbaycan Dilinin Lenkeran Şivesi*, Bakü 1970 (yazma); A. H. Veliyev, *Azerbaycan Dilinin Keçid Şiveleri*, Bakü 75 (yazma); E. Ağayev, *Azerbaycan Dilinin Celilabad rayonu Şiveleri*, Bakü 1975 (yazma); Ş. Kerimov, *Ermenistan SSR'nin Krasnosel ve İcevan rayonu Şiveler*, Bakü 1972 (yazma); M. İslamov, *Azerbaycan dilinin Nuha Diyalekti*, Bakü 1968; A. Hüseyinov, *Azerbaycan Diyalektologyası*, Bakü 1958.

¹⁴ M. Şiraliyev, *Azerbaycan Diyalektologyasının Esasları*, Bakü 1962; *Azerbaycan Dilinin Muğan Grubu Şiveleri*, Bakü 1955; *Azerbaycan Dilinin Nahçıvan Grubu Diyalekt ve Şiveleri*, Bakü 1962; *Azerbaycan Dilinin Garp Grubu Diyalekt ve Şiveleri*, Bakü 1967.

¹⁵ *Azerbaycan Dili Diyalekt ve Şivelerinin Monografik Tetkikine ait Program*, Bakü 1956.

¹⁶ *Azerbaycan Dilinin Diyalektolojik Atlasının Tertibi için Toplanan Materiallerin Programı*, Bakü 1958.

haritadan oluşan bu atlas 1965 yılında bitmiştir. Deney özellikli bu atlas hakkında Ş. Şiraliyev Krarkov'da yapılmış olan bir toplantıda Türkologlara bilgi vermiştir. 1966 yılında "Folia Orientalia" dergisinde Türkoloji'de bir ilk olan bu atlas hakkında Fransız dilinde bir makale yayınlanmıştır.¹⁷

1966 yılından itibaren bütün ağızlardan malzeme toplama işi devam etmiş, yaklaşık 500'den fazla yerleşim biriminden malzeme toplanmış, fakat teknik sebeplerden dolayı bunların 409'u haritaya kaydedilmiştir.

M. Ş. Şiraliyev, M. İ. İslamov, T.B. Hamzayev, K. T. Ramazanov, S. M. Behbudov, E. G. Ağayev, Z. E. Hasiyev, R. E. Kerimov ve E. İ. Aliyev tarafından hazırlanan, "Elm" yayınevinde basılan Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası'ı 1990 yılında yayınlanmıştır.

Dil atlası 33/42 ebadında kaliteli bir kâğıda renkli olarak basılmıştır. Atlas "Bir Nece Söz" ve M.İ. İslamov tarafından yazılmış "Giriş" kısmıyla başlar. Burada dilbiliminde ayrı bir disiplin olarak kabul edilen dil coğrafyacılığının dünya dilbilimindeki yeri ve bu bağlamda Azerbaycan dil coğrafyacılığının gelişimi açıklanmıştır. Sonra "Material Toplanmış Rayonların ve Yaşayış Mentegelerinin Siyahısı (Bezi Melumatlarla Birlikde)" bölümü yer almıştır. Burada yaşayış biriminin bağlı olduğu reyon (il), malzemenin toplandığı yıl, kaynak kişiler ve malzemeyi toplayan kişiler kaydedilmiştir. Bu kısım 13 sayfadan ibarettir. Sonra malzemenin toplandığı yaşayış birimlerinin alfabetik listesi verilmiştir (1,5 sayfa). "Azerbaycan Dilinin Diyalektolojik Atlasının Tertibi için Toplanan Materyallerin Programı" kısmında atlasın düzenlenmesi için sorulacak soruların içeriği yer almıştır. Bu kısım 56'sı fonetik, 47'si gramer, 94'ü leksik içerikli, toplam 197 sorudan ibarettir. Bu sorular ağızların bütün özelliklerini içermemektedirler. Bu konuyla ilgili "Giriş" kısmında epey açıklama yapılmıştır. Ayrıntılara girmeden önemli hususlardan bahsedilecek olursa şunlar söylenebilir: *Dil atlasının amacı ayrı ayrı diyalekt özelliklerini izogloslar üzere haritalarda göstermekten ibarettir. Monografik çalışmayla dilcilik coğrafyası arasındaki en önemli fark ikincinin ağızları bütün yönüyle değil, bir ağızı diğerinden ayıran, diyalekt özelliğinin genel alanda ne şekilde yayılması hakkında izoglos veren yönleri esas alınır ve esas ayırıcı özelliklerin çeşitli alanda yayılma alanını belirler.* Yani monografik eser bir ağızı sistemli şekilde, onu tüm yönüyle öğrenirse, atlas programı diyalekt sisteminin her yönünü değil, onun sadece izoglos verebilecek özelliklerini gösterir. Örneğin, ünsüzlerin düşmesi sonucu ünlülerin uzaması, benzeşme, yer değişme gibi her ağızda görülmesi mümkün olan ses olaylarıyla ilgili sorular bu programda yer almamıştır. Belirtildiği gibi tüm ağızlar için geçerli olan bu ses olayları monografik tetkikatın araştırma alanına girer. Fakat kelimelerde görülen ses benzerlikleri ve yer değişmeler her yerde aynı şekilde yayılmamıştır ve izoglos verdikleri için dil atlasının

¹⁷ M. İslamov, M. Nazarova "Türk Dillerinin Diyalektoloji Atlasının Hazırlanmasında M. Ş. Şiraliyevin Rolü", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, Sayı I, Haziran 1995, s.82.

programına dâhil edilmiştir. Fonetik bölümünde daha çok ses değişimleri, morfoloji bölümünde adlarda hal ve iyelik kategorilerine, fiillerde kip ve zaman kategorilerine, isim fiillere, sıfatlarda derece işlevine, zamirlere vs. yer verilmiştir. Kelime bilgisiyle ilgili kısımda ağızlar için karakteristik kelimeler, aynı zamanda etnos adları, akrabalık terminolojisiyle ilgili leksik birimler vs. yer almıştır. Atlasın haritaları düzenlenirken eldeki malzemeye göre bazı sorular birleştirilmiş veya genelleştirilmiş, bazı sorulara ise yeni deliller ilave edilerek değişiklikler yapılmıştır.

197 soruluk bir listeden sonra Azerbaycan'ın siyasî ve fizikî haritası ve bu haritalarda geçen özel karakterlerin açıklanması ile "Haritalar ve Onların Şerhleri" başlıklı 128 haritalık ana bölüm bulunmaktadır. Haritalar 1:1500000 ölçeklidir. Haritaların kullanımını kolaylaştırmak için her bölüm için ayrı renkler- kavuniçi, eflatun, sarı ve yeşil kullanılmıştır. Atlasta sağ taraftaki sayfa haritalara, sol taraftaki sayfa ise açıklamalara ayrılmıştır. Malzemeler haritalarda renkli dairecikler şeklinde gösterilmiştir. Özelliğin fazla olduğu yerlerde ise figürlere başvurulmuştur. Siyah dairecikler yazı diline ait birimi, kırmızı, mavi, sarı, yeşil renkli dairecikler de ağızlara ait birimleri göstermektedir. Cevap alınamayan veya o sözün kullanılmadığı yerleşim biriminde ise herhangi bir işaret yoktur. Her haritanın alt kısmında kullanılan renkler ve biçimlerle ilgili bilgi verilmiştir. Açıklama sayfasında mevcut haritanın programın hangi sorusuna göre düzenlendiği, malzeme görülen, fakat haritada gösterilemeyen diğer özellikler hakkında bilgi verilmiştir.

Haritalardaki yerleşim birimleri numaralandırılmıştır. Yerleşim birimlerinin adlarının gösterildiği şeffaf ek harita, haritalardaki adların tespitini kolaylaştırmaktadır.

2. Ağızlar sözlüğün hazırlanması ve yayınlanması

Azerbaycan'da diyalektolojik sözlük çalışmaları 1924 yılında "Azerbaycan'ı Tetkik Eden ve Öğrenen Cemiyet" tarafından başlatılmıştır. Bu kurumun gösterişiyle N.İ. Aşmarin Azerbaycan halk dili ağızlarının sözlüğünü hazırlamak için program hazırlamıştır.¹⁸ Aşmarin Bakü'den gittikten sonra sözlük çalışmalarıyla B. Çobanzade ilgilenmiştir. B. Çobanzade sözlük çalışması için malzemelerin toplanması ve yayınlanması hakkındaki görüşlerini "Lüğət ve Onun Teşkili"¹⁹ makalesinde açıklamıştır:

1) Sözler de insanlar, hayvanlar, bitkiler gibi yer ve yaşam mahiyetine sahiptir. Araştırırken, aynı zamanda o kelimelerin ad olarak gösterdikleri eşyanın, olayın, kısacası maddî, coğrafi, doğal mahiyetini araştırmalıyız.

¹⁸ M. Şiraliyev, "N.İ. Aşmarin i Razvitie Azerbaydjanskoy Dialektologii", *Sovetskaya Tyurkologiya*, N6, 1970.

¹⁹ B. Çobanzade, "Lüğət ve Onun Teşkili", *Azerbaycan'ı Öğrenme Yolu*, N1, 1928

2) Halkın kullandığı kelimeleri, sözlüğünü anlayabilmek için onun yaşam şeklini, bakış açısını, canlı ortamda eşyanın, fikirlerin ve sözlerin doğal ilişkilerini araştırmak gerekir.

3) Burada dilci ve lügatçi, etnograf ve sosyolog arasındaki irtibatı görmemek mümkün değil. Bölgelerde çalışan uzmanlar ayrı ayrı kelimeler üzerinde durmayacak, bütün halkın yaşam tarzı, görüşü ve maddî hayatını tetkik ile paralel şekilde öğrenmeye çalışacaklar.

Bu görüşler bugünkü lügatçi için de önem arz etmektedir.

B. Çobanzade ve V. Hulufu'nun birlikte hazırladıkları 1930 yılında yayınlanan "Azerbaycan Türk Halk Şiveleri" (Cilt I) lügatinin önsözünden malzemelerin Ağdam, Ağdaş, Bakı, Borçalı, Cebrayıl, Derbent, İrevan, Karabağ, Guba, Gazah, Lenkeran, Nahçıvan, Ordubat, Gence, Göyçay, Salyan, Zakatala, Şeki, Şemkir, Şamahı'dan toplandığını öğreniyoruz.²⁰ Bu sözlük Azerbaycan'da ağızlar üzerine yapılan ilk sözlüktür.

Sözlük çalışmaları 1950'li yıllardan sonra daha da hızlanmıştır. Araştırma işi devam edilen Azerbaycan ağızlarının yeni bir diyalektolojik sözlüğünün hazırlanması dilcileri düşündüren bir mesele idi. Nitekim toplanan yeni malzemeler esasında, 1964 yılında bütün harflerin yer aldığı, bir ciltten oluşan *Azerbaycan Dilinin Diyalektolojik Lügati* yayınlanmıştır. Bu sözlük M. Şiraliyev (A, B, İ, K, H), R. Rustamov (V, Q, Y, G, Ş), A. Veliyev (D, E, E, Z, Ö, P, R, S), K. Hasanov (L, M, N, O, F, C, Ç), B. Tağıyev (T, U, Ü) tarafından hazırlanmıştır. Sözlükte bütün ağızlara ait 6300 kelime yer almıştır. Kelimelerin Azerbaycan Türkçesiyle izahıyla birlikte Rusça tercümeleri de verilmiştir.

1964 yılından sonra toplanan malzemeler iki ciltten oluşan bir sözlüğün yayınlanmasını gündeme getirmiştir. Fakat çeşitli sebeplerden dolayı bu sözlük Azerbaycan'da yayınlanmamıştır. Dil Enstitüsü'nün teklifi üzerine sözlüğün yayınlanmasını Türk Dil Kurumu yükümlenmiştir. 1999 yılında, Latin esaslı Azerbaycan alfabesi ile *Azerbaycan Diyalektolojik Lügati*'nin I. cildi yayımlandı. İki ciltli sözlüğü M. Şiraliyev (A), M. İslamov (Ö, R, F), K. Ramazonov (Q, U, Ü), B. Tağıyev (B, V, E, E, T, Ş), E. Ağayev (Z, İ, O, U, Ü), S. Behbudov (K, Ç), H. Memmedov (H), Q. Hasanov (D, M), E. Aliyev (L, N), Z. Hasiyev (G, X), T. Ahmedov (S) hazırlamışlar²¹.

3. Tarihi Diyalektoloji

Azerbaycan diyalektolojisi kısa zaman içinde uzun bir yol kat etmiştir. Ağızların monografik tetkiki beraberinde Azerbaycan dilcilik coğrafisinin

²⁰ Babayev, a.g.e., 1996, s.171

²¹ Sözlük bilgileri için bkz. 1. *Azerbaycan Dilinin Diyalektolojik Lügati*, Bakü 1964; *Azerbaycan Diyalektoloji Lügati*, C I, Ankara 1999 (Önsöz kısımları)

gelişimi ve ağızlar sözlüğünün hazırlanması için zemin oluşturmuştur. Bu alanda diyalektolojinin bazı halledilmemiş problemleriyle birlikte tarihî diyalektoloji konusu da dilcilerin gündeminde olmuş, birçok kongre ve eserlerde bu konunun gündeme gelmesi ve araştırılması hakkında fikirler ortaya konulmuştur.²² Çağdaş dilciliğin yeni bir alanı olan tarihî diyalektoloji henüz gelişmeye başlayan bir sahadır. Gelişmiş birçok dillerin tarihî diyalektolojisi mevcut değildir. Azerbaycan'da da bu alan henüz gelişmektedir. Tarihî diyalektoloji problemi gündemde olsa da bu alanın programı 1976 yılında Alma-Ata şehrinde yapılan Türkoloji konferansında açıklanmıştır.²³ Sonraki yıllarda E. Azizov doktorluk tezini bu alanda yapmıştır. Azerbaycan'da tarihî diyalektolojinin kurucusu olmuştur. O, 1999 yılında yayınladığı "Azerbaycan Dilinin Tarihî Dialektolojisi" adlı eserinde²⁴ Azerbaycan Türkçesinin tarihî diyalektolojisinin konusunu, kaynaklarını, araştırma yöntemlerini belirlemiştir. Eser **Giriş, III Bölüm** (I. Bölüm. Azerbaycan Dilinin Kökleri; II. Bölüm. Azerbaycan Dilinde Diyalekt Farklarının Yaranması; III. Bölüm. Azerbaycan Dilinin Diyalekt Bölünmesi), **Sonuç, Kaynakça, Kısaltmalar** bölümlerinden ibarettir. "Giriş" kısmında tarihî diyalektolojinin problemleri, ilgilendiği alanlar, alan üzerine o zamanki tarihe kadar yazılan eserlerin tahlili yer almaktadır. Tarihî diyalektolojinin dilcilik ve tarih için öneminden bahseden araştırmacı bu alanın dilciliğe kazandıracığı yenilikleri şöyle özetlemiştir: "Hem dilcilik, hem de tarih açısından tarihî diyalektoloji çok önemlidir. Tarihî diyalektoloji dilin ve halkın tarihini daha net, daha derin öğrenmek için yeni imkânlar sunar, dil tarihinin bazı problemlerini açıklamak için yardımcı olabilir. Dilin diyalekt bölünmesi, onun gelişiminde ortaya çıkan inovasya (dil ilk şekillerinin değişmesi) durumlarının belirlenmesi, etnogenez probleminin, aynı zamanda dilin diğer akraba dillerle ortak ve farklı özelliklerinin geniş tahlili tarihî diyalektolojinin bulguları esasında mümkündür."²⁵

²² *Soveşanie po Obşim Voprosam Dialektologii i İstorii Yazıka. Tez.dokl i Soobş. M., 1977; Soveşanie po Obşim Voprosam Dialektologii i İstorii Yazıka. Tez.dokl i Soobş. M., 1979; T. İ. Gadjiev, E. Azizov, "İstoriko Lingvistiçeskie Osnovi İstoriceskoy Dialektologii Azerbaydjanskogo Yazıka", Sovetskaya Tyurkologiya i Razvitie Tyurkskih Yazıkov v SSSR, Tez. dokl. i soobş., Alma-Ata, Nauka 1976; IX Konferençiya po Dialektologii Tyurkskih Yazıkov, Tez.dokl.i soobş., Ufa, 1982; M. Şiraliyev, "Azerbaydjanskoe Yazıkoznanie na Sovremennom etape", Sovet. Tyurkologiya, N6, 1982; M. Şiraliyev, "Garşıdaki İllerde Azerbaycan Dilçiliğinin Vezifelerine Dair", Azerb.SSR EA'nın Haberleri, Edebiyat, Dil ve İncesenet Seriyası, N3, 1975*

²³ T. İ. Gadjiev, E. Azizov, "İstoriko Lingvistiçeskie Osnovi İstoriceskoy Dialektologii Azerbaydjanskogo Yazıka", *Sovetskaya Tyurkologiya i Razvitie Tyurkskih Yazıkov v SSSR, Tez.dokl.i soobş.*, Alma-Ata, Nauka 1976

²⁴ E. Azizov, E., *Azerbaycan Dilinin Tarihi Dialektolojisi*, Bakı Üniversitesi Neşriyatı, 1999

²⁵ E. Azizov, a.g.e., s. 3

Tarihî diyalektolojinin problemleri konusunda söylenmiş fikir ve görüşleri bir araya getirerek tahlil ettikten sonra onun konu ve amacını şöyle özetlemiştir: 1) Tarihî diyalektoloji dilin diyalekt bölünmesinin karakterini ortaya çıkarmalıdır; 2) Tarihî diyalektoloji izoglosların oluşumunu ve gelişimini öğrenmelidir; 3) Diyalekt özelliklerinin etnolinguistik esasını belirlemelidir; 4) Diyalekt sistemleri arasındaki bağın tarihini araştırmalıdır; 5) Tarihî diyalektoloji inovasyonları öğrenmelidir.²⁶

Araştırmacı tarihî eserleri ve çağdaş ağızları tarihî diyalektolojinin esas kaynağı olarak değerlendirmiş, aynı zamanda dilcilik coğrafyası, onomastik, etnik tarih, halk bilimi ve başka Türk halklarının malzemelerini de onun kaynakları arasına dâhil etmiştir.

Azerbaycan'da Azerbaycan dilinin tarihî diyalektolojisinin oluşturulması gerekliliği ilk defa M. Cihangirov tarafından ortaya konmuştur.²⁷ 1970'li yıllardan başlayarak Sovyet dilciliğinde bu alana ilgi artmış ve birkaç kitap yayınlanmıştır.²⁸

Sonuç

Biz çalışmada Azerbaycan diyalektolojisinde başlangıçtan 2000'li yıllara kadar yapılmış olan çalışmalardan bahsettik. Şunu mutlaka belirtmeliyiz: Sovyet yönetiminin çöküşünden sonra bu alanda uzun süre bir duraksama yaşanmıştır. Fakat son yıllarda Bakü'de bu alanda yapılan çalışmalar hız kazanmıştır. Başka bir makalede araştırılacağından dolayı son dönemde yapılan çalışmalar makaleye alınmamıştır. Bundan başka makalenin konusunu Kuzey Azerbaycan diyalektolojik çalışmalarıyla sınırlamaya çalıştık. Fakat biliyoruz ki, İran İslam Cumhuriyeti sınırları içinde yaklaşık 30 milyondan fazla Azerbaycan Türkü yaşamaktadır. İran sınırları içinde olan Azerbaycan siyasî literatürde Güney Azerbaycan olarak adlandırılmıştır. Bu bölge insanımızın dil özelliklerini gösteren bir takım araştırmalar mevcuttur. Güney Azerbaycan ağızları başka bir araştırmacının konusu olduğundan bu çalışmanın kapsamı dışında tuttuk. Alan üzere yapılmış olan çalışmaların biyografisi ve bu alan üzerine yoğunlaşacak diyalektolojik çalışmalar bugünkü Türkoloji'nin problemleri içinde yer almaktadır. Umut ediyoruz ki, yakın gelecekte bu bölge ağızlarının kapsamlı araştırılması gerçekleşecektir.

²⁶ E. Azizov, a.g.e., s.5

²⁷ M. P. Cihangirov, "Menbe Müeyyenliği Dil Tarihinin Yaranmasında İlk Şertdir", *Voprosi Dialektologii Tyurkskih Yazıkov*, Baku: İzd-vo AH Azerb.SSR, T 3, 1963

²⁸ K. V. Gorškova, *İstoriçeskaya Dialektologiya Russkogo Yazıka*, Prosveşenie, Moskva, 1972; *İssledovaniya po İstoriçeskoy Dialektologii Tatarskogo Yazıka*, Kazan 1979; Tenişev, E. R., "Tyurkskaya İstoriçeskaya Dialektologiya i Mahmut Kaşgarskiy", *Sov. Tyurkologiya*, N6, 1973

KAYNAKÇA

- Azerbaycan Dilinin Muğan Grupu Şiveleri*, Bakı, 1955
Azerbaycan Dilinin Nahçıvan Grupu Diyalekt ve Şiveleri, Bakı, 1962
Azerbaycan Dilinin Garp Grupu Diyalekt ve Şiveleri, Bakı, 1967
Azerbaycan Dili Diyalekt ve Şivelerinin Monografik Tetkikine ait Program, Bakı, 1958
Aliyev, Y., *Prof. M. Kazımbek*, Bakı, 1940
Abdullayev, M., *Kazımbek Uçeny Mıslitel*, Mahaçkale, 1963
Abdullayev, A.S., *Azerbaycan Dilinin Tedrisi Tarihinden*, Bakı, 1966
Aşmarin, N. İ. *Obşii Obzor Narodnih Tyurkskih Govorov gor. Nuhi*, Bakı, 1926
Azerbaycan Diyalektoloji Lugati, C I, Ankara, 1999 (Önsöz kısımları)
Azizov, E., *Azerbaycan Dilinin Tarihi Dialektologiyası*, Bakı Üniversitesi Neşriyatı, Bakı, 1999.
Abdullayev, E. Z., *Azerbaycan Dili Meseleleri*, Bakı, 1992.
Azerbaycan Dilinin Diyalektolojik Lugati, Bakı, 1964.
Babayev, A.M., *Azerbaycan Dilçiliyinin Tarihi*, Bakı, 1996.
Boratınskaya, O., *A.K. Kazımbek PA*, 1883, kn.3.
Cihangirov, M. P., "Menbe Müeyyenliği Dil Tarihinin Yaranmasında İlkin Şertdir", *Voprosı Dialektologii Tyurkskih Yazıkov*, Bakı: İzd-vo AH Azerb.SSR, T.3, 1963.
Çobanzade, B., *Türk-Tatar Diyalektolojisi*, Bakı, 1927.
Çobanzade, B., "Lüğət ve onun teşkili", *Azerbaycanı Öğrenme Yolu*, 1928, N:1.
Djaferoğlu, A., "75 Azerbaycanışe Lie der "Bayatı" in der Mundart von Gen-ce", *Nebst Einer Sprachlichen Erkläerung*, Berlin, 1930
Guseynov, G., *İz İstorii Obşestvennoy i Filosofskoy Mıslı v Azerbaydjan XIX v.*, Bakı, 1958.
Gasımzade, F.S., *XIX yy Azerbaycan Edebiyatı*, Bakı, 1956.
Gadjiev, T. İ., Azizov, E., "İstoriko Lingvistiçeskie Osnovı İstoriceskoy Dialektologii Azerbaydjanskogo Yazıkı", *Sovetskaya Tyurkologiya i Razvitie Tyurkskih Yazıkov v SSSR, Tez.dokl.i soobş.*, Alma-Ata, Nauka, 1976.
Gorşkova, K. V., *İstoriceskaya Dialektologiya Russkogo Yazıkı*, Prosveşenie, Moskva, 1972.
İssledovaniya po İstoriceskoy Dialektologii Tatarskogo Yazıkı, Kazan, 1979.
İslamov, M., Nazarova M., "Türk Dillerinin Diyalektoloji Atlasının Hazırlanmasında M. Ş.Şiraliyevin Rolü", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, Sayı I, Haziran 1995, s.82.
İslamov, M., *Azerbaycan Dilinin Nuha Diyalakti*, Bakı, 1968.
IX Konferençiya po Dialektologii Tyurkskih Yazıkov, Tez.dokl.i soobş., Ufa, 1982.

- Rzaev, A. K., *Mirza Kazım-bek*, Bakı, 1965.
- Recebov, E. E., *Dilçilik Tarihi*, Bakı, 1988
- Soveşanie po Obşim Voprosam Dialektologii i İstorii Yazıka. Tez.dokl i Soobş.*
Moskva, 1977
- Soveşanie po Obşim Voprosam Dialektologii i İstorii Yazıka. Tez.dokl i Soobş.*
Moskva, 1979
- Şiraliyev, M., *Azerbaycan Diyalektologiyasının Esasları*, Bakı, 1962
- Şiraliyev, M., "Azerbaydjanskoe Yazıkoznanie na Sovremennom etape",
Sovet. Tyurkologiya, N6, 1982
- Şiraliyev, M., "Garşıdaki İllerde Azerbaycan Dilçiliğinin Vezifelerine Dair",
Azerb.SSR EA'nın Haberleri, Edebiyat, Dil ve İncesenet Seriyası, N3,
1975.
- Talıphanbeyli, S., "Karabağ-İstanbul Şivelerinin Savtiyat Cihetinden Muka-
yeseşi", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, C.II, İstanbul 1933, s.23-31
- Veliyeva, A., *Azerbaycan Diyalektolojisine ait Materiallar*, Bakı, 1960.
- Yaeschke, G. "Azerbaycan Hakkında Almanca Neşriyattan", *Azerbaycan Yurt
Bilgisi*, C. III, S. 25, İstanbul 1934, s.27-31.